



ДО ПИТАННЯ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ КАТЕГОРІЇ «ФІЗИЧНА ОСОБА»

Микола Стефанчук,

професор кафедри кримінального права та процесу

Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, кандидат юридичних наук, доцент

У статті розглядаються етапи становлення категорії «фізична особа» у правовій доктрині Стародавнього Риму, європейській правовій традиції та вітчизняному цивільному законодавстві. Автора приділяє увагу проблемі започаткування й утвердження системи індивідуалізаційних ознак фізичної особи, а також еволюції категорії «правосуб'єктність» як основної умови участі фізичної особи в цивільних правовідносинах.

Ключові слова: фізична особа, цивільні правовідносини, правоздатність, дієздатність, правова доктрина, індивідуалізаційні ознаки

Постановка проблеми загалом вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Забезпечення сталого розвитку цивільних правовідносин неможливе без усвідомлення етапів становлення певних категорій цих правовідносин і розуміння сутності чинників, які вплинули на цей процес. Передусім це стосується суб'єктного складу правовідносин, а саме поняття «фізична особа», трансформація якого в цивільному праві відбувалась у доволі специфічних умовах. Отже, необхідно дослідити особливості історико-правового розвитку цієї категорії, що надасть можливість визначити напрями її подальшого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковане розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор. У сучасній юридичній науці дослідженням питання історії становлення інституту правосуб'єктності фізичної особи займалися В. Гусев, Н. Коркунов, С. Лозовська, З. Ромовська, Т. Удовиченко та інші вчені. Однак спеціального досліджен-

ня етапів історико-правового розвитку категорії «фізична особа» не проводилося, що також підтверджує актуальність теми даного дослідження.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. У сучасних умовах особливого значення набуває проблема наукового опрацювання індивідуалізаційних ознак фізичної особи в цивільних правовідносинах, що зумовлено розвитком суспільства, науково-технічним прогресом і стрімкими темпами інформатизації. У таких умовах важливо відстежити основні тенденції виникнення індивідуалізаційних ознак і динаміку їхнього розвитку.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в дослідженні основних чинників, які зумовили розвиток правової категорії «фізична особа» й аналізі тенденцій розвитку категорії у правових доктринах різних часів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Дослідження правової природи та сутності категорії «фізична особа» по-



требує попереднього визначення тенденцій історико-правового розвитку цієї категорії та її розуміння у правових доктринах різних часів.

Значний прогрес у становленні категорії «фізична особа» відбувся у римському праві, здобутки якого покладено в основу сучасного цивільного права. Варто зазначити, що генеза категорії «фізична особа» в римському праві відповідала формі суспільного устрою та тим тенденціям, які склались у практиці цивільно-правового обігу. Передусім це стосується відсутності рівності учасників правовідносин, що виявлялось у такому:

- віднесення певних категорій осіб до об'єктів цивільного права, наприклад рабів, які взагалі були позбавлені прав і свобод;
- наявність принципу класовості, що істотно впливало на обсяг правового статусу деяких суспільних груп та соціальних спільнот;
- створення багаторівневої системи правосуб'єктності, в основу якої було покладено походження людини та рівень її статків [1, 46].

Пропонуємо проаналізувати взаємини вище чинники, зосередивши увагу на їхньому впливі на становлення категорії «фізична особа» у римському праві. Як зазначають Є. Орач і Б. Тищик, «пам'ятки римського права, як джерела пізнання не тільки права, але й історії і культури Стародавнього Риму, свідчать, що тільки вільна людина є носієм прав і обов'язків і в цьому розумінні вона є особою, здатною до права» [2, 43]. Тож у Стародавньому Римі категорія «фізична особа» не тільки утверджується як невід'ємний елемент цивільних правовідносин, а й отримує обов'язкову диференціальну ознаку, а саме правосуб'єктність, яка дозволяє відповідним чином розмежувати всіх суб'єктів. З приводу цього С. Лозовська зазначає, що «правосуб'єктність розглядається як узагальнена категорія, що дозволяє охопити всіх суб'єктів цивільного права та вико-

нує роль передумови наділення суб'єктивними правами» [3, 11].

Варто підкреслити, що за часів Стародавнього Риму розуміння структури правосуб'єктності жодним чином не відрізнялося від загальної теорії права. Вона складалася з правоздатності, що становить закріплену в законодавстві можливість суб'єкта мати юридичні права та нести юридичні обов'язки, а також дієздатності, що передбачає можливість суб'єкта самостійно власними діями реалізувати зазначені права та обов'язки [4, 309].

Необхідно звернути увагу на ще один, доволі важливий чинник становлення категорії «фізична особа» в часи Стародавнього Риму, а саме — на запровадження багаторівневої системи правосуб'єктності, що відбувалося через встановлення обмежень щодо правоздатності особи. Існувало три основних види обмежень правоздатності фізичної особи, що призводило до зміни її правосуб'єктності загалом:

- мінімальні обмеження (*capitus deminutio minima*) — втрата деяких прав у зв'язку зі зміною сімейного стану особи (права на спадкування тощо);
- медіальне обмеження (*capitus deminutio media*) — втрата певної частки прав у разі зміни статусу громадянства;
- максимальне обмеження (*capitus deminutio maxima*) — повна втрата особистих і майнових прав, яка наставала через зміну статусу свободи (взяття фізичної особи в полон, продаж у рабство та ін.).

Потрібно констатувати й той факт, що на становлення категорії «фізична особа», в часи Стародавнього Риму, істотно впливав рівень дієздатності, який також характеризував певні властивості фізичної особи. Здебільшого мова йде про віковий ценз, який застосовувався для індивідуалізації фізичних осіб у цивільно-правових відносинах. Так, незалежно від того, який обсяг прав є доступним для конкретної



фізичної особи, вона не могла їх реалізувати не маючи необхідної для цього дієздатності, що в римському праві існувала таких видах: а) абсолютно недієздатна фізична особа (*infates* — діти віком до 7 років), яка не мала права здійснювати будь-які правочини, а отже, її правосуб'єктність була мінімальною; б) обмежено дієздатна фізична особа (*impubeles* — хлопці віком від 7 до 14 років і дівчата від 7 до 12 років), яка мала право здійснювати правочини, які призводили тільки до отримання нею певних благ без жодних витрат чи встановлення обов'язків. Для здійснення інших дій, такі особи повинні були отримати дозвіл опікуна в момент вчинення правочину; в) дієздатна фізична особа (чоловіки — з 14, а дівчата — з 12 років), яка при наявності в неї відповідної правоздатності, мала право на вчинення будь-яких правочинів без отримання дозволу батьків чи осіб, які їх замінювали [5, 32].

Ще однією важливою ознакою фізичної особи, згадки про яку з'являються саме в римському праві, є стан її здоров'я. Так, за часи римського юриста Юстиніана глухі, німі та глухонімі фізичні особи не могли вчиняти правочини шляхом стимуляції, тобто в усній формі. Своєю чергою, особи, що страждали неспсихічну хворобу вважалися під час хвороби недієздатними та, як наслідок, не могли вчиняти правочини без відповідно призначеного піклувальника [5, 33].

Не менш важливим завданням, у контексті визначення генези становлення правової категорії «фізична особа» є дослідження її у правових доктринах Європи. У своїй роботі Ф. Шульженко та Т. Андрусак доволі вдало визначають основну тенденцію розвитку правової категорії «фізична особа» в Європі ранньобуржуазного періоду підкреслюючи, що «були започатковані умови для ліквідації особистої залежності селян від феодалів, збільшенню пропозицій вільної робочої сили, розвитку виробництва і торгівлі, а в цілому — фор-

мування нових економічних відносин з якісно іншими владними інститутами та розробку нових правових норм, які регулювали б ці відносини і належним чином забезпечували б захист інтересів власників» [6, 63].

Загальні ознаки правового становища фізичної особи в період ранньобуржуазного суспільства в Європі доволі чітко окреслює Н. Коркунов, називаючи такі:

- наявність природних обмежень правосуб'єктності фізичної особи (стать, вік, колір шкіри, фізичні вади та ін.). Наприклад, особи, які не досягли шлюбного віку, не мали права брати законний шлюб, також були суттєво обмежені їхні права щодо вчинення правочинів;
- наявність системи суспільних обмежень, які зумовлені становищем фізичної особи в суспільстві, тобто належністю до певної соціальної спільноти або групи.
- наявність обмежень, пов'язаних з неможливістю водночас бути суб'єктом деяких правовідносин.
- наявність обмежень, які є наслідком судових обмежень, тобто прийнятих судом рішень. Наприклад, особи у судовому порядку могли втратити права на спадщину чи право брати участь у правовідносинах щодо опіки та піклування [7, 53].

Під час аналізу цих ознак стає очевидною тенденція щодо індивідуалізації правової категорії «фізична особа» та визнання за нею мінімального комплексу прав і свобод, що, на нашу думку, є позитивним зрушенням у напрямі остаточного утвердження досліджуваної категорії.

Доволі прогресивним, з позиції становлення правової категорії «фізична особа» є період кінця XVIII – початку XIX століття, який ознаменувався розвитком цивільного права. Так, у 1804 р. набирає чинності Цивільний кодекс Наполеона, у ст. 8 якого зазначалося, що «кожен француз має цивільне право». Тоді як ст. 7 документа вста-



новлювала припис, відповідно до якого «здійснення цивільних прав не залежить від якості громадянина, яка може змінюватися у конституційному законодавстві» [8, 411]. Фактично, у документі декларувалася доволі прогресивна для тих часів ідея рівності суб'єктів цивільних правовідносин, яка поширювалася на усіх громадян Франції.

Зазначені вище тенденції відстежуються і в цивільному законодавстві Німеччини, що також розвивалося доволі стрімко. У 1896 р. було прийнято Німецьке цивільне уложення (*BGB*), яке стало першою та доволі вдалою спробою кодифікації цивільного права. Окрім того, що в документі також гарантувалася рівність учасників цивільних правовідносин, кодекс містив такі соціально-етнічні ознаки фізичної особи, як «добра совість», «добрі звичаї» та «зловживання правом». Якщо звернути увагу на вказані ознаки, то стає зрозуміло, що мова йде не тільки про соціально-етнічні, а й про моральні риси фізичної особи, що впливають на її статус у цивільних правовідносинах. На думку німецьких юристів тих часів, документ був доволі прогресивним щодо захисту прав звичайної особи, хоча й мав певні феодальні пережитки [8, 368].

Важливе місце в європейській правовій доктрині посідає цивільне право Англії, що уособлювало у своїх нормах ідею класовості суспільства, що, безумовно, впливало на статус фізичної особи в цивільних правовідносинах. Основними актами цивільного права Англії у сфері правового становища фізичної особи були: Акт «Про спеціальні правила при укладанні угод з нерухомістю», Акт «Про продаж товарів», закони у сфері вексельного права та довірчої власності. Тож, наявність пережитків феодального ладу, визначала бажання влади захистити передусім панівний клас, що підтверджувалося законодавчою політикою монархії. Наприклад, у 1879 р. був прийнятий Статут про відповідальність учасників банківських і акціонерних компаній,

а в 1914 р. — Акт «Про неспроможність», у якому регламентувалися питання банкрутства та задоволення претензій кредиторів [8, 288].

Дещо інша ситуація складалася у цивільному праві Київської Русі. З приводу цього Т. Удовиченко зазначає, що «в руському праві було відсутнє поняття «фізична особа», а також терміни, що її визначають, хоча в деяких законодавчих пам'ятках використовується поняття «особа», що відповідає латинському «*persona*». Натомість, у подальшому концептуальним питанням руського цивільного права стало визнання однакового обсягу правосуб'єктності чоловіків та жінок. Крім цього, особливістю права Київської Русі є те, що фізичні та розумові вади, а також моральний стан фізичної особи впливав на її правосуб'єктність тільки тоді, коли цей стан унеможлилював здатність активного користування правами. Такі особи мали право володіти майном, однак можливість укласти угоди щодо майна, була істотно обмежена [9, 13].

Не менш цікавим видається утвердження правової категорії «фізична особа» в національному праві, що обумовлено бажанням усвідомити, які чинники вплинули на відображення цієї категорії у сучасному українському цивільному законодавстві. Як слушно зазначає З. Ромовська, «предметом національної гордості та засобом утвердження гідності українців була Руська правда». На думку вченої варто визнати прогресивність цієї пам'ятки права порівняно з тогочасним західноєвропейським правом. Передусім, це стосується правового становища фізичної особи, яка згідно з документом отримувала значний обсяг правосуб'єктності у сфері цивільних правовідносин (шлюб опіка, піклування майнові права). У Руській правді основними індивідуалізаційними ознаками фізичної особи є фізіологічні (стать, вік), які здебільшого й зумовлювали рівень правоздатності особи у правовідносинах [10, 15].



Доволі цікавими в контексті теми дослідження вважаються Права, за якими судився малоросійський народ (1728 р.). Так, у Главах документа були детально регламентовані права й обов'язки особи у сферах сімейних відносин, опіки та піклування; земських справах, спадкуванні, відшкодуванні шкоди, речовому та зобов'язальному права. Аналіз положень цих глав дає підстави говорити про формування правового статусу фізичної особи на заходах рівності та поваги до особистості, що в ті часи безперечно було передовим досвідом для національної правової системи [10, 22].

Важливу роль в утвердженні правової категорії «фізична особа» в національній правовій системі відіграв Збірник малоросійських прав (1807 р.). У першій частині документа містилися розділи про народження, стать, вік і фізичну та моральну здатність до укладання договорів. Отже, це перша спроба на нормативно-правовому рівні регламентувати правовий статус фізичної особи в цивільних правовідносинах, яка була здійснена в українському цивільному праві. Вказане було зумовлено тим, що Збірник малоросійських прав засвідчив збереження традицій Київської Русі, запозичення норм римського, німецького, литовського права, тобто мав європейську зорієнтованість [10, 24].

Логічним продовженням започаткованої у Збірнику малоросійських прав традиції, стала Конституція Української Народної Республіки (1918 р.). У документі було декілька статей, що регламентували правове становище фізичної особи в цивільних правовідносинах. Наприклад, ст. 11 встановлювала, що «актова, громадянська та політична правомочність громадянина УНР починається у двадцять років. Ніякої різниці у правах та обов'язках між жінкою і чоловіком право УНР не знає». Доволі цікавими вбачаються положення ст. 16 документа, відповідно до яких встановлювалася так звана «листова тайна», тобто таємниця кореспонденції [10, 27].

Досліджуючи історико-правовий розвиток категорії «фізична особа» в українському цивільному праві, варто зупинитися на аналізі Цивільного кодексу Української РСР (далі — ЦК УРСР), який набрав чинності 18.07.1963 р. По-перше увагу привертає ст. 9, яка закріплює, що здатність мати цивільні права й обов'язки визнається в однаковій мірі за всіма громадянами Української РСР, а правоздатність громадянина виникає в момент його народження і припиняється зі смертю [11]. Як ми бачимо, на правове становище фізичної особи в цивільних правовідносинах більше не впливає її суспільний стан або походження, а отже, на передній план виходять фізіологічні індивідуалізаційні ознаки. Наприклад, згідно зі ст. 13 ЦК УРСР «неповнолітні віком від п'ятнадцяти до вісімнадцяти років вправі укладати угоди за згодою своїх батьків (усиновителів) або піклувальників. Проте вони вправі самостійно учиняти дрібні побутові угоди» [11]. Натомість, не правильно говорити про відсутність в документі соціально-індивідуалізаційних ознак фізичної особи взагалі, адже вони трансформувалися відповідно до динаміки розвитку суспільних відносин. Так, ст. 15 ЦК УРСР було регламентовано, що «громадянин, який внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами ставить себе і свою сім'ю в тяжке матеріальне становище, може бути обмежений судом у дієздатності, і над ним встановлюється піклування. Він може укладати угоди по розпорядженню майном, а також одержувати заробітну плату, пенсію або інші види доходів і розпоряджатись ними лише за згодою піклувальника, за винятком дрібних побутових угод. При припиненні громадянином зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами суд скасовує обмеження його дієздатності» [11]. З аналізу змісту цієї статті видно, що, на відміну від періоду римського права та надбань європейської правової доктрини ранньобуржуазних часів, соціально-індивідуалізаційні



ознаки фізичної особи у радянський період здебільшого мали тимчасовий характер. Походження особи визначало її правове становище від моменту народження до смерті тоді, як ведення аморального способу життя (алкоголізм та наркоманія) передбачало можливість скасування обмежень у разі відмови від такого способу життя.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Підбиваючи підсумки, потрібно зупинитися на основних висновках, які відображають результати проведеного аналізу історико-правового розвитку категорії «фізична особа»:

1. Надбання давньоримського права надало можливість розглядати фізичну особу в цивільних правовідносинах не як біологічну істоту, а як невід'ємного учасника, що від народження має комплекс індивідуалізаційних ознак (фізіологічних та соціологічних), а також є носієм прав і свобод.
2. Досягненням давньоримських юристів також є наукове опрацювання категорії «правосуб'єктність» як основної умови участі фізичної особи у правовідносинах, яка складається з правоздатності (можливості бути носієм цивільних прав і обов'язків) та дієздатності (можливості на практиці реалізувати власні права й нести відповідальність за невиконання обов'язків).
3. Характерними аспектами розвитку правової категорії «фізична особа» в європейській правовій доктрині є утвердження принципу рівності учасників цивільних правовідносин, що істотно вплинуло на розуміння сутності фізіологічних та соціологічних індивідуалізаційних ознак фізичної особи, навіть за умов існування феодального права, що було спрямоване на захист прав та інтересів певного класу.
4. Розвиток правової категорії «фізична особа» в українському цивільному праві відбувається доволі динамічно та характеризується максимальною повнотою реалізації принципу рівності, а також доволі прогресивним досвідом трансформації соціальних ознак, що пов'язано з рецепцією позитивного досвіду правового регулювання цивільних правовідносин європейських країн.
5. Історичний екскурс довів, що сучасне трактування категорії «фізична особа» в національному цивільному праві, здебільшого спирається на досягнення римської та європейської правової доктрини, у яких поступово утверджувалися ідеї правової держава та громадянського суспільства, тобто тих цінностей, які Україна обрала від моменту отримання незалежності. ♦

Список використаних джерел / List of references

1. Новицький І. Б. Римське право : учеб. пособ. / І. Б. Новицький. — М. : Зерцало-М, 2002. — 256 с.
Novytskyi I. B. Rym'skoe pravo : ucheb. posob., M., Zertsalo-M, 2002, 256 s.
2. Орач Є. В. Основи римського приватного права : навч. посіб. / Є. В. Орач, Б. Й. Тищик. — Львів. : ред. вид. відділ. Львів. ун-ту, 2000. — 238 с.
Orach Ye. V., Tyshchuk B. Y., Osnovy rym'skoho pryvatnoho prava : navch. posib., Lviv. : red. vyd. viddil. Lviv. un-tu, 2000. — 238 s.
3. Лозовская С. О. Правосубъектность в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Светлана Олеговна Лозовская. — М. : Мос. гос. юрид. академия, 2001. — 220 с.
Lozovskaja S. O. Pravosub'ektnost v grazhdanskom prave : dis... kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.03, Moskva. : Mos. hos. yuryd. akademyia, 2001, 220 s.



4. Хропанюк В. Н. *Теория государства и права : учеб.* / В. Н. Хропанюк. — М. : Интерстиль, 2001. — 377 с.
Khropaniuk V. N. Teoriya hosudarstva y prava : ucheb., M., Interstyl, 2001, 377 s.
5. *Основи римського приватного права : підруч.* / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко, та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. — Х. : Право, 2008. — 224 с.
Borysova V. I., Baranova L. M., Domashenko M. V., ta in. Osnovy rym'skoho pryvatnoho prava : pidruch., Kh., Pravo, 2008., 224 s.
6. Шульженко Ф. П. *Історія політичних і правових вчень : навч. посіб.* / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусяк. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — 304 с.
Shulzhenko F. P., Andrusiak T. H., Istoriiia politychnykh i pravovykh vchen : navch. posib., K. : Yurinkom Inter, 2002, 304 s.
7. Коркунов Н. М. *Лекции по общей теории права* / Н. М. Коркунов. — СПб., 1894. — 138 с.
Korkunov N. M. Lektsyy po obshchei teoryu prava, SPb., 1894, 138 s.
8. Глиняний В. П. *Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб.* / В. П. Глиняний. — К. : Істина, 2005. — 768 с.
Hlynianyi V. P. Istoriiia derzhavy i prava zarubizhnykh krain : navch. posib., K.: Istyna, 2005, 768 s.
9. Удовиченко Т. Ю. *Правоспособность физических лиц по российскому гражданскому праву : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Татьяна Юрьевна Удовиченко.* — Ставрополь. : Ставропольский гос. ун-т, 2005. — 190 с.
Udovychenko T. Yu. Pravospособnost fizicheskikh lits po rossyiskomu grazhdanskomu pravu : dis... kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.03, Stavropol, Stavropolskiyi gos. un-t, 2005. — 190 s.
10. Ромовська З. В. *Українське цивільне право: Загальна частина : академічний курс : підруч.* / З. В. Ромовська. — К. : Атіка, 2005. — 560 с.
Romovska Z. V. Ukrain'ske tsyvilne pravo: Zahalna chastyna. Akademichnyi kurs : pidruch., K., Atika, 2005, 560 s.
11. *Цивільний кодекс УРСР від 18.07.1963 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0008.html.*
Tsyvilnyi kodeks URSR vid 18.07.1963, http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0008.html

Надійшла до редакції 03.03.2016 р.

Стефанчук Н. К **вопросу историко-правового развития категории «физическое лицо».** В статье рассматриваются этапы становления категории «физическое лицо» в правовой доктрине Древнего Рима, европейской правовой традиции и отечественном гражданском законодательстве. Внимание автора уделено проблеме основания и утверждения системы индивидуализирующих признаков физического лица, а также эволюции категории «правосубъектность» как основному условию участия физических лиц в гражданских правоотношениях.

Ключевые слова: физическое лицо, гражданские правоотношения, правоспособность, дееспособность, правовая доктрина, индивидуализирующие признаки.

Stefanchuk M. **To the question of the historical and legal development of the category «natural person».** The article examines the stages of formation of the category «natural person» in the legal doctrine of Ancient Rome, European legal traditions and civil law. The author's attention is paid to the problem of reasons and approval system, individualizing signs of physical persons, as well as the evolution of the category «legal personality» as the main condition of participation of individuals in civil matters.

Keywords: individual, civil matters, a legal capacity, legal capacity, legal doctrine, individualizing features